

کتابخانه مرکزی دانشگاه عثمانیه در حیدرآباد هند

اثر: دکتر ابوالقاسم رادفر*

(ص ۹۷ تا ۱۱۴)

چکیده

شبه قاره هند و پاکستان - بویژه از دوره تیموریان - سرزمین کتابخانه‌ها، موزه‌ها، زیانها، عقاید و آداب و رسوم، عجایب و غرایب لقب گرفته است.

وجود کتابخانه‌های معتبر در سراسر هند از جمله در حیدرآباد که سرشار از نسخه‌های خطی فارسی و عربی است زینت‌افزای شهر و عامل جذب محققان داخلی و خارجی به این شهر می‌گردد. کتابخانه‌هایی چون آصفیه، سالارچنگ، نظام حیدرآباد، اداره ادبیات اردو، مرکز اسناد ملی (آرکائیوز) و بالاخره کتابخانه مرکزی دانشگاه عثمانیه که در این گفتار به معرفی آن می‌پردازیم.

آغاز تأسیس کتابخانه به سال ۱۹۱۹ به ساختمان کوچکی در خیابان عابد برمی‌گردد ولی افتتاح بنای اصلی آن در ۱۳ اوت ۱۹۶۲ توسط رادهاکرشنارنیش جمهوری هند است. مجموعه کتابخانه را نسخه‌های خطی، کتابها و متون درسی، کتابهای مرجع، نشریات ادواری، پایان‌نامه‌ها، فیلمها، میکروفیلها و میکروفیشها تشکیل می‌دهد که تعداد آنها به تفکیک در مقاله آمده است. مهمترین شعبه کتابخانه بخش مخطوطات است که به تعدادی از آنها در مقاله اشاره شده است.

واژه‌های کلیدی: حیدرآباد، کتابخانه عثمانیه، نسخه‌های خطی، تأسیس کتابخانه، مجموعه کتابخانه، کتابداران.

***

---

* دانشیار پژوهشگاه علوم انسانی

کتابداری / دفتر ۳۸، ۱۳۸۱

با توجه به ویژگیهای اسلام خاصه در فراگیری علم و دانش اندوزی همیشه و در همه حال مسلمانان در سراسر دنیا به امر آموزش و پرورش سخت علاقه مند بوده اند. در نتیجه این شوق و رغبت مسلمانان به امور تعلیم و تربیت در کنار ایجاد مدارس و مراکز آموزشی، اقدام به تأسیس کتابخانه در کشورهای مختلف جهان اسلام امری طبیعی به شمار می آمده است. از این رو، در منابع مختلفی که درباره پیشینه و قدمت کتابخانه در جهان اسلام وجود دارد همواره سخن از وجود کتابخانه های بزرگ و کوچک در سراسر سرزمینهای اسلامی رود.

در شبه قاره بویژه از دوره تیموریان هند به تأسیس کتابخانه و گردآوری کتابهای گرانبها و نادر توجه بسیار می شده است حتی برای غنی ساختن کمی و کیفی مجموعه کتابخانه، بنیانگذاران و دست اندرکاران تأسیس کتابخانه از هیچ کوششی دریغ نمی ورزیدند و تا آنجا پیش می رفتند که جهت تکمیل ذخائر کتابخانه و فراهم آوردن نسخه های معتبر و گاه متعدد، کاتبان و نسخه نویسان و تذهیبکارانی را استخدام کرده تحت حمایت مالی و معنوی خود قرار می دادند. آنان نیز با خیالی آسوده و بدون دغدغه معیشتی به امر کتابت، نسخه نویسی، تذهیب و صحافی کتابها مشغول می گشتند.

کتابخانه های سراسر شبه قاره چند نوع بودند. مهم ترین آنها کتابخانه های سلطنتی بود که مأموران و کتابشناسان متخصص، پیوسته در صد گردآوری آثار مهم ذقیمت و نادر داخل و خارج هند بودند. از این رو، امروزه کتابخانه های هندوستان در سراسر دنیا از لحاظ کمیت و کیفیت نسخه های خطی فارسی و عربی بی مانند است. دیگر کتابخانه های مربوط به مدارس و مراکز تعلیم و تربیت بود و در مرحله سوم کتابخانه های مخصوص مساجد و خانقاه ها و تکایا و بالاخره کتابخانه های امرا است که هر کدام از آنها حاوی تعداد زیادی کتاب بودند. مثلاً «محمدشاه بهمنی بزرگترین حامی علم و ادب بود. در کتابخانه وزیر وی به نام خواجه جهان گیلانی سی و پنج هزار جلد کتاب راجع به علوم و فنون مختلف نگهداری می شد.»^۱ یا «خانخانان که در اجرای وظایف مهم امارت خود، به گوشه و کنار شبه قاره مسافرتها

می‌نموده و با علما و نویسندگان معاصر روابط حسنه داشته، از نواحی مختلف کتابهای کمیاب و نفیس را به دست می‌آورده، به ویژه در ناحیه سند و ملتان و برهان پور و با علاقه‌مندی بسیار نسخ خطی را به هر قیمت خریداری کرده است... صاحب مآثر رحیمی می‌نویسد که شماره کتب کتابخانه خانخانان خیلی نزدیک به تعداد کتب کتابخانه سلطنتی بوده چنان که از مآخذ دیگر معلوم می‌شود، در کتابخانه سلطنتی اکبرشاه بیست و چهار هزار کتاب وجود داشت.^۲

همانطور که اشاره شد تأسیس کتابخانه منحصر به پادشاهان دولت مرکزی - خاصه پایتخت - نبود بلکه ایجاد کتابخانه و جمع‌آوری نسخ فارسی و عربی تقریباً در هر شهر بزرگ هندوستان وجود داشت، مثلاً در کتابخانه ولایتی مدرس، آصفیه، سالار جنگ و کتابخانه نظام حیدرآباد، کتابخانه نواب رامپور، کتابخانه مهاراجه جیپور، کتابخانه انجمن آسیایی بنگاله در کلکته، کتابخانه دانشگاه علیگره، کتابخانه حبیب گنج نزدیک علیگره، کتابخانه مهاراجه محمودآباد در محمودآباد نزدیک لکهنو و مهمتر از همه «کتابخانه خدابخش پتنه که حاوی ۶۰۰۰۰/ نسخ فارسی و عربی در هر شعبه‌ای از علوم است که بعضاً نسخه‌هایی بسیار نادر و گرانبه‌قیمت در آن دیده می‌شود مانند نسخه‌ای از کتاب *اللمع ابونصر السراج* مستنسخ سال ۴۳۸ [ابونصر در ۳۷۸ وفات یافته] یا *شاهنامه* مذهب با ۲۷ مینیاتور نفیس که علی‌مردان‌خان به شاه‌جهان تقدیم کرده یا نسخه‌ای از *دیوان سلمان ساوجی* که ۳۳ سال بعد از وفات آن شاعر استنساخ شده یا *دیوان صائب* که در منزل خود شاعر در اصفهان هشت سال قبل از وفات آن شاعر نوشته شد و...^۳

مطلب درباره کتابخانه‌های هندوستان بسیار است و منابع فراوان.^۴ و اینجا سخن ما پیرامون یکی از کتابخانه‌های جنوب هند در حیدرآباد است. حیدرآباد مرکز ایالت آندهرپردیش معروف به گلستان هند از نظر یک ایرانی، شهر آثار تاریخی، نسخه‌های خطی و اسناد مهم و فراوان فارسی است و حکایت از نفوذ عمیق زبان فارسی و فرهنگی ایرانی - اسلامی در دورانهای طولانی دارد.

از طرفی این شهر یکی از مراکز بزرگ تجمع شیعیان و علمای بزرگ شیعه، مانند شاه طاهر دکنی، علامه ابن خاتون اصفهانی و میرمؤمن استرآبادی بوده و اکنون هم شخصیت‌های برجسته مذهبی در این شهر بسیارند. وجود امام‌باره‌ها و عاشورخانه‌های فراوان بویژه در شهر قدیم، حاکی از علاقه و باور ژرف شیعیان به خاندان عصمت و طهارت و امامان بزرگوار (ع) دارد، بخصوص در دههٔ محرم و خاصه در روزهای تاسوعا و عاشورا و همچنین روز اربعین. این مراسم عزاداری و ماتم سرور آزادگان حسین بن علی (ع) جلوه‌ای دگرگونه به شهر می‌دهد.

کتابخانه‌های بزرگ شهر مانند آصفیه، سالار جنگ، ادارهٔ ادبیات اردو، مرکز اسناد ملی (آرکائیون) و کتابخانهٔ مرکزی دانشگاه عثمانیه از لحاظ وجود نسخه‌های خطی فارسی مزیت دیگر این شهر است.

در کنار دانشگاه عثمانیه و سایر مراکز علمی، فرهنگی و تاریخی در طول حکومت‌های اسلامی و نفوذ و رسوخ زبان فارسی در این منطقه به سبب وجود حاکمان ایرانی نژاد - بویژه در دورهٔ قطب شاهیان - حیدرآباد و شهرهای اطراف آن به صورت یک قطب فرهنگی ایرانی - اسلامی همیشه مورد توجه پژوهشگران و اهل تحقیق بوده و می‌باشد که ما را فعلاً بدان موارد کار نیست و خوشبختانه در این باره منابع فراوان موجود است.

اکنون سخن ما دربارهٔ کتابخانهٔ مرکزی دانشگاه عثمانیه است. اما پیش از آنکه به تأسیس این کتابخانه و ویژگی‌های آن بپردازیم لازم است مختصری دربارهٔ میرعثمان علی خان آخرین نظام دکن و بنیانگذار دانشگاه عثمانیه سخن گوئیم. «میرعثمان علی خان همچون پدرش میرمحبوب علی خان پایه‌گذار «کتابخانهٔ آصفیه» و «مؤسسهٔ دایرةالمعارف» مروج علم و دانش بود. حمایت او از دانشمندان سبب گسترش علوم مختلف در سراسر دکن گردید. از جمله اقدامات وی تأسیس دانشگاه عثمانیه در ۱۳۳۶ هـ، بیمارستان عثمانیه در ۱۳۴۶ هـ و دانشکدهٔ مهندسی در ۱۳۴۸ هـ در حیدرآباد بود. میرعثمان علی خان خود نیز شاعر بوده و دیوانهایی به زبان فارسی و اردو دارد. دو بیت زیر نمونه‌ای از اشعار او است:

تیر بیداد تو از سینه ما می‌گذرد رود خون از مژه هر صبح و مسا می‌گذرد
 عمر از کیسه ما می‌رود و گل ز چمن ساقیا زود بده می که هوا می‌گذرد...^۵
 آغاز تأسیس کتابخانه دانشگاه در سال ۱۹۱۹م در ساختمانی در خیابان عابد
 می‌باشد. در سال ۱۹۳۴م کتابخانه با همراهی کالجهای دانشگاه عثمانیه به
 ساختمانهای موقت ادک میت منتقل گردید و در ساختمان باشکوه دانشکده
 ادبیات و هنر (ARTS COLLEGE) جای مناسبی برای کتابخانه در نظر گرفته شد
 که شامل یک سالن مطالعه وسیع نیز بود که در ۱۹۳۹م تکمیل گردید. آن وقت
 کتابخانه را به آنجا انتقال دادند. حدوداً یک ربع قرن کتابخانه در آن ساختمان بود تا
 این که در سال ۱۹۵۳م در نتیجه کوششهای کتابدار قدیمی مسعود یزدانی در مرکز
 اعانه دانشگاهی (U.G.C.) یک محل جداگانه برای کتابخانه ایجاد گردید و مرکز
 اعانه دانشگاهی بخش مهمی از هزینه‌ها را عهده‌دار شد.

دکتر بی. رام. کرشناکه نخست‌وزیر و رئیس دانشگاه و خود نیز محقق بزرگ
 در علوم شرقی و غربی بود، سنگ بنای ساختمان کتابخانه را در آن محلی که برای
 ساخت طرح و الگوی تمام ساختمانهای دانشگاه در نظر گرفته شده بود گذاشت.^۶
 در بنای ساختمان جدید این نکته به طور خاص به ذهن خطور می‌کند که
 طراحان آن شأن و شکوه علمی و زیبایی فنی و تمام ضروریات کافی و لازم را برای
 استادان و دانشجویان در نظر گرفته‌اند. هزینه ساختن کتابخانه ۱۳ لک^۷ شد که
 ۱۰۰۰۰۰۰۰ روپیه آن از طرف سازمان اعانه دانشگاهی و بقیه از سوی حکومت
 پرداخت گردید.

کتابخانه در ۱۳ اوت ۱۹۶۲م به دست یک عالم و فیلسوف یعنی دکتر
 رادها کرشنا، رئیس جمهور هند افتتاح گردید.^۸

مساحت تمام ساختمان ۶۲ هزار فوت^۹ مربع است. سطح زیرزمین (طبقه
 پائین) ۱۵۵۰۰ فوت مربع است که گنجایش ۲۵۰۰۰۰ کتاب دارد. مخازن کتابهای
 زیرزمین از نظر نورگیری طوری می‌باشد که دانشجویان می‌توانند در همان سالن
 استفاده کنند.

علاوه بر آن کتابخانه دارای دو طبقه است. در طبقه اول میز امانت و قفسه فهرست کتابها گذاشته شده است. گنجایش این هال به قدری زیاد است که از یک طرف امانت دادن کتابها و از طرف دیگر استفاده از فهرستها بدون مزاحمت در کار همدیگر انجام می‌گیرد.

در پشت در بلند شیشه‌ای، سالن مطالعه وسیعی است که دارای ۱۳۸ فوت طول و ۵۸ فوت عرض است. در حال حاضر، در این دارالمطالعه تعداد زیادی از نسخه‌های یک کتاب و همچنین کتابهای درسی فراهم آمده است.

در طرف راست داخل هال در اولین سالن، روزنامه و نشریات قدیم و جدید قرار دارد. در این سالن ۶۰ نفر می‌توانند بنشینند و استفاده کنند. در سالن دیگر کتابهای مرجع قرار دارد که ۵۰ نفر به سهولت تمام می‌توانند در آنجا نشسته و کار کنند. در این سالن ۱۳ کابین (میز اختصاصی مطالعه) وجود دارد که یک محقق می‌تواند به طور انفرادی کتابهای ضروری مورد مطالعه‌اش را در آنجا قرار دهد که برایش محفوظ خواهد ماند.

در بخشهای روبرو، اتاقهای کتابداران، مدیر کتابخانه و بخش کتابهای خطی و زیراکس وجود دارد. در طبقه دوم بخش پایان‌نامه‌ها، نسخه‌های عکسی، میکروفیلم و ساختمانهای اداری می‌باشد. همچنین یک محیط بزرگی پیوسته به آن می‌باشد که در آنجا یک کانتین (استراحتگاه) در نظر گرفته شده که وقتی محققان و دانشجویان خسته می‌شوند بتوانند در آنجا نفس تازه کرده مختصری استراحت کنند (البته در حال حاضر کانتین وجود ندارد).

علاوه بر اینها بخشی از طبقه دوم اختصاص به دفتر محلی تحقیقات علوم اجتماعی هند و دیگر مرکز تحقیقات مطالعات آمریکایی دارد (البته مرکز مطالعات آمریکایی در حال حاضر به جای دیگر انتقال یافته است).

دفتر تحقیقات علوم اجتماعی (K: S.S.R.) از شعبات مرکز دهلی - مستقر در طبقه دوم کتابخانه مرکزی - به مسؤولیت دکتر مسعود علی خان به سهم خود یک سالن کنفرانس و یک فضای دیگر دارد که بدون دریافت وجهی آن را در اختیار

انجمنهای اجتماعی برای ارائه سمینارها و کنگره‌ها قرار می‌دهد. از بالا اگر به فضای محیط دانشگاه، کتابخانه، تالار تاگور و باغ زیبایی که در مقابل تالار تاگور از یک سو و روبروی کتابخانه از طرف مقابل قرار دارد، نگاه کنید مناظر دلچسب و جالبی دیده می‌شود که در نوع خود نمونه است.

در سال ۱۹۱۹م وقتی دانشگاه عثمانیه را از دارالعلوم جدا کردند و آنجا به عنوان یک دانشگاه جدید اعلام موجودیت کرد تعداد کمی (حدود ۲۱۲۴) جلد کتاب وارد بخشهای مختلف دانشگاه شد. اما بر اثر تلاش مسؤلان دانشگاه و نتیجه تدابیر آنان در سال ۱۹۶۳م روز به روز بر تعداد کتابها افزوده شد به طوری که وقتی کتابخانه به محل جدید انتقال یافت تعداد کتابها به ۱۲۵ هزار و عناوین نشریات به ۶۰۰ رسیده بود. در آن وقت مرکز اعانه دانشگاهی برای افزایش تعداد موجودی کتابخانه با بخشندگی بسیار کمک کرد و با پرداخت وجه، تعداد کتابهای کتابخانه را تا سیصد هزار (۳۰۰۰۰۰) و عناوین روزنامه‌ها و مجله‌ها را به یک هزار رسانید. تعداد مخطوطات بیشتر از ۶ هزار است. علاوه بر آن، رساله‌ها و پایان‌نامه‌ها هم هستند.^{۱۰} کتابهای موجود کتابخانه به زبانهای انگلیسی، اردو، سانسکریت، هندی، تلگو، مرهتی، عربی، فارسی، کناری، تامیل، آلمانی، فرانسوی، روسی و تعداد کمی به زبانهای ترکی، پشتو و چینی می‌باشد.

طبق جدولی که در سالن کتابخانه مرکزی دانشگاه نصب شده و تاریخ ۱۹۹۵/۳/۳۱ را دارد موجودی کتابخانه به شرح زیر درج شده است:

Books	(کتابها)	۴۵۴۷۲۳-۱
Text books	(متون درسی)	۶۷۵۰-۲
Refrence books	(کتابهای مرجع)	۸۲۹۶-۳
Bound periodicals	(نشریات دوره‌ای)	۵۶۲۹۱-۴
Govet Documents	(اسناد دولتی)	۳۶۴۳-۵
U N Publications	(انتشارات سازمان ملل)	۱۰۱۹۲-۶

H ۵۶۱۹-۷ (بایان نامه های ام. فیل) (دوره پیش از دکتری)

Theses or Dissertations

Faculty Collection (جزوات درسی) ۲۷۲-۸

Manuscripts (نسخه های خطی) ۶۴۲۸-۹

Film (فیلم) ۲۷۲-۱۰

۱۱-الف ۱۴۳ (میکروفیلم و میکروفیش)

Film Rolls (Micro Rolls, Micro Fiche)

۱۲-ب ۳۰ (میکروفیلم و میکروفیش)

Film Rolls (Micro Rolls, Micro Fiche)

مجموعه هایی هم از طرف ارباب حکومت و افراد مهم به سبب علاقه به دانشگاه بعضی به طور هدیه و برخی فروشی وارد کتابخانه شده است. از جمله مجموعه های ملا عبدالقیوم، حکیم محمد قاسم بیجاپوری، نواب سرورالملک، سراکبر حیدری، دکتر بی. کرشناراؤ و قاسم علی سجن لال قابل ذکر هستند.

نواب علی یاور جنگ در زمان زندگانی خود چند کتابخانه شخصی را تحت شرایطی برای کتابخانه دانشگاه به طور امانت نزد فردی قرار داد تا پس از فوتش کتابها را به کتابخانه دانشگاه اهدا کند مشروط بر اینکه این مجموعه ها در جایی جداگانه از سایر کتابهای کتابخانه به عنوان کتابهای مرجع مورد استفاده قرار گیرد.

در کتابخانه، کتابهای خریداری شده به طریق مرسوم در کتابخانه مرکزی موضوع بندی و فهرست می شود. به جز دانشکده حقوق، مهندسی و تعلیم و تربیت که جداگانه عمل می کنند بقیه کالجها و بخشهای متعلقه دانشگاه، کتابهای مورد نیاز خود را از طریق کتابخانه مرکزی خریداری کرده و بعد از موضوع بندی و فهرست کردن، کتابها را به همراه کارتهای فهرست آماده شده به دانشکده ها می فرستند.

روش طبقه بندی کتابخانه، روش دیویی (دهدهی یا اعشاری) می باشد که رئیس سابق گروه زبان و ادبیات فارسی دکتر نظام الدین، مطالبی مناسب بر روش دیویی در زمینه های ادبیات زبانهای شرقی، زبان، تاریخ و مذهب اضافه کرده بود.

در زبان عربی، فارسی و اردو، کتابهای نوشته شده، به صورت موضوعی تقسیم گردیده و با نشانه‌های ترمیم شده فهرست‌نویسی می‌شوند و برای هر کتاب، کارتهای مؤلف، عنوان و موضوع تهیه می‌شود و به ترتیب الفبا در فهرست‌دان قرار می‌گیرد.

در سال ۱۹۳۰م فهرستهای موضوعی کتابهای علوم و فنون مختلف به زبان انگلیسی فراهم گردید. یکی از کتابداران آن وقت یوسف‌الدین صدیقی آن فهرستها را با زحمت زیاد مرتب کرده بود. این فهرستها از طرف چاپخانه دولتی حکومت منتشر گردید و تا امروز هم قابل استفاده و کارآمد است.^{۱۱}

در کتابخانه، کتابهای عمومی، نشریات، کتابهای درسی مرجع، رسالات مهم چاپی، کتابهای دانشگاهی، پایان‌نامه‌های تحقیقی، کتابهای خطی و نوشته‌هایی بر برگ تار (نوعی درخت) به طور جداگانه و به آسانی در اختیار استادان و دانشجویان قرار می‌گیرد. البته غیر از کتابهای خطی، پایان‌نامه‌ها و کتابهای درسی، مابقی کتابها مورد استفاده عموم است. کتابها به طور موضوعی در قفسه‌ها قرار دارد و آنانی هم که از خارج برای مطالعه می‌آیند می‌توانند استفاده کنند. مدت امانت کتاب برای دانشجویان دو هفته و برای استادان یک ماه می‌باشد. فهرستهای کتابهای خطی، پایان‌نامه‌ها و کتابهای درسی جداگانه آماده می‌شوند. همچنین یک فهرست مشترک هم وجود دارد که هر کس به آسانی می‌تواند نشان هر کتاب را که در کدام بخش قرار دارد بیابد.

هر ماه تعدادی کتاب به کتابخانه اضافه می‌شود که پس از موضوع‌بندی و فهرست‌نویسی در قفسه‌ها جایگزین می‌گردد. ضمناً تعدادی از فهرستهای تکثیر شده به شعبه‌های مختلف فرستاده می‌شود. همچنین فهرست مقالات مهم نشریات را هم تهیه و موضوعی کرده و به صورت فهرست تکثیر نموده به بخشهای مختلف می‌فرستند.

مهمترین شعبه کتابخانه بخش مخطوطات است که در تمام دنیا شهرت دارد. نه تنها از هندوستان بلکه از تمام دنیا محققان از کشورهای مختلف برای استفاده به

اینجا می آیند. در این بخش کتابهای خطی را برای محفوظ ماندن از آسیب کرمها در دستگاه مخصوصی قرار می دهند.

تعداد نسخه های خطی کتابخانه مرکزی عثمانیه براساس زبان به شرح ذیل است:

سانسکریت ۲۰۵۹، عربی ۱۶۷۳، فارسی ۱۳۷۱، تلگو ۳۳۷، اردو ۳۶۹، کناری ۲۹۵، تامیل ۱۴۰، مرهتی، ۱۳۱، هندی ۴۷، ترکی ۵، عبری ۱۲.۱

با پروژه ای سازمان یونسکو از بعضی نسخه های خطی میکروفیلم تهیه کرده که یک نسخه از آن در کتابخانه دانشگاه می ماند و نسخه دیگر به کتابخانه ملی کلکته ارائه می شود.

دانشگاه میسور برای تمام نسخه های خطی زبان کناری، میکروفیلم تهیه کرده است. مؤسسه تحقیقات اسلامی دهلی نیز از موضوعات اسلامی به زبانهای اردو، فارسی و عربی از تمام نسخه های خطی میکروفیلم تهیه می کند.

در گنجینه نسخ خطی همچنین کتابهایی موجود است که هفتصد سال قدمت دارد. کتابهایی که به خط خود مؤلف یا علمای دیگر حاشیه هایی دارد. اکثر کتابها خوش خط، مصور و مزین به نقش و نگارهای دلایزند که نمونه هایی از هنر مغول، عادل شاهی، ایرانی و هندو را نشان می دهند.

همچنین کتابهایی وجود دارند که شهرهای کتابخانه های شاهی بر آن موجود است مثلاً کتابهایی از کتابخانه های اکبر، جهانگیر، عادل شاهیان و تیبو سلطان. علاوه بر آن دستخطهایی از پادشاهان، حاکمان و عالمان وجود دارد یا کتابهایی در اختیار و مالکیت آنان بوده که درخشش و براقی آنها تا امروز باقی مانده است.

در باره نسخه های خطی سانسکریت این سخن گفتنی است که اکثر کتاب های سانسکریت که به رسم الخط تلگو و کناری نوشته شده موجود است.

از این نسخه های خطی این نکته نیز به دست می آید که چطور هندوان به تألیف و تصنیف فارسی و اردو علاقه داشتند. جنگ نامه سیوک محمد خنیف، مجموعه اشعار مهاراجه چندو لال شادان به نام شاه نامه، مآثر آصفی لچهمی ناراین

شفیق با زبان فارسی و رسم الخط فارسی نوشته خطاطان ماهر هندو بود. از خطاطان هندو افرادی مانند: کنهیا لال شاهجهان آبادی، روپ چند پندت شکرنا، بهوانی داس لال و غیره و از زمره خطاطان مسلمان در این دوره استاد عبدالکریم، فتح محمد و عبدالرحمن قریشی قابل ذکر هستند.

یک مثال قابل ذکر اینکه در مجموعهٔ مثنویات ملک محمد جائسی شاعر مسلمان و مشهور هندی یک مثنوی خطی به نام چترریکها وجود دارد که در سال ۱۷۴۱م به خط شکسته نستعلیق توسط کیشورای راج مندری در دهکدهٔ مدور ایالت آندھرا نوشته شده که رئیس سابق گروه زبان هندی دکتر آرین پاندی آن را تصحیح کرده ولی هنوز چاپ نشده است. همچنین اثر شاعر مشهور هندی سورداس به نام سری بهاگوت کتها که به خط فارسی نوشته شده موجود است.

علاوه بر کتابها، تصویرهای قدیمی، قطعات خوش خط، اسناد تاریخی و نیز نوشته‌های خانوادگی به تعداد کافی در کتابخانه موجود است.

همهٔ اینها به صورت موضوعی طبقه‌بندی شده و کتابها نیز فهرست‌نگاری و تعدادی از فهرستها هم به شرح زیر چاپ شده است.

فهرست توصیفی نسخه‌های خطی اردوی دانشگاه عثمانیه را پرفسور عبدالقادر سروری مرتب کرده است که از سوی دانشگاه در ۱۹۲۹م چاپ شده و مولوی عبدالحق - بابای اردو - زمانی که رئیس بخش اردو بود بر آن مقدمه نوشته است.

در این فهرست ۶۷ کتاب مهم به طور مشروح و تفصیل آمده است. بعداً دکتر محمد غوث که مسؤول بخش مخطوطات کتابخانه بود در دورهٔ مسؤولیت خودش فهرست بالا را تصحیح و تکمیل کرد و فهرست توصیفی کتابهای فارسی و عربی را نیز کامل کرده که هنوز چاپ نشده است. فهرستی از نسخه‌های خطی سانسکریت کتابخانهٔ عثمانیه را رئیس گروه سانسکریت دکتر آریند شرما مرتب کرده، هزینه طبع و نشر آن را وزارت امور علمی و فرهنگی به عهده گرفت. این فهرست در سال ۱۹۶۴م از طرف آکادمی سانسکریت منتشر گردید.

فهرست توصیفی نسخه‌های خطی کناری در کتابخانه دانشگاه عثمانیه را نیز دو مربی گروه کناری دانشگاه به نامهای بی‌رام چند راؤ و ای وی وینکت چلم شاستری مرتب کردند. پرفسور سیتارام راؤ برای نسخه‌های خطی سانسکریت و دیگر زبانهای محلی که بر روی برگهای درخت تار بود، با زحمت زیاد فهرست توضیحی مرتب کرد. فهرست توضیحی نسخه‌های خطی مرهتی به وقت جشن الماس (دایمند جوپلی) منتشر گردید:

از سوی آکادمی سانسکریت، نسخه‌های خطی جدید منتشر گردیده است و گروه زبان مرهتی شش کتاب منتشر کرد که همه این کتابها را الیس آرگلکرنی رئیس سابق شعبه مرهتی مرتب کرده است.

کتابخانه فقط مخزن مواد تحریری یا خزانه کتابها نیست بلکه عبارت از چهار عنصر است. دو عنصر بی‌جان: ساختمان و کتابها و دو عنصر پویا و زنده: کارکنان کتابخانه و مطالعه کنندگان. این چهار عنصر است که وجود کتابخانه را کامل می‌کند. وقتی که دانشگاه عثمانیه تأسیس شد تعدادی کارمند نیز از دارالعلوم به دانشگاه آمدند که از آن میان شیخ امام صاحب، منشی کتابخانه بود. اول از همه جی سینا صاحب در کتابخانه استخدام شد. وی ابتدا کارمند ساده بود ولی به علت فعالیت زیاد و حسن انجام وظیفه سمت کتابدار یافت. جی سینا تا ۷۸ سالگی با وجود پیری همچون یک نوجوان در نهایت سلامت کار کرد و می‌توان گفت که او تاریخ زنده کتابخانه است.

در میان گروه دانشجویان دیپلم (انترمیدیت) سینتا صاحب، صلاح‌الدین صاحب را به یاد می‌آورد که همواره در رده اول قرار داشت زیرا همچون او بسیار می‌خواند.

کتابهای کتابخانه را اول از کتابفروشی لچهمی نراین در سلطان بازار تهیه می‌کردند. این کتابفروشی تقریباً مجموعه‌های قدیمی را فراهم می‌کرد.

جی سینا در سال ۱۹۵۵م به عنوان کتابدار بزرگ بازنشسته شد و خواهش داشت که گاه‌گاه به کتابخانه بیاید و کتاب به طور امانت دریافت کند.

قدیمترین کتابدار پاره وقت دانشگاه سبا راؤ پرفسور زبان تلگو بود. بعد از او نجم‌الهدی به عنوان کتابدار تمام وقت استخدام شد. بعد از آنکه او به شعبه تاریخ انتقال یافت آن وقت یوسف‌الدین صدیقی استخدام شد. او کتابخانه را به خوبی منظم کرد ولی در سنین کم عمری به مرض دق درگذشت. بعد از او یزدانی مسؤول کار شد و عبدالحمود هم مقداری از کارها را انجام می داد.

پس از فوت ناگهانی مسعود یزدانی، جی شینائی که در آن زمان معاون کتابخانه بود رئیس کتابخانه شد. ایشان درجه پرفسوری داشتند و علاوه بر ایشان سه کتابدار حضور داشته که دو تا از آنان خانم بودند. جمله کارکنان کتابخانه مشتمل بر ۶۰ نفر می شدند که از آن میان ۱۶ نفرشان کمک کتابدار بودند.

کتابخانه دانشگاه عثمانیه به اعتبار ساختمان و تعداد کتابها و ارزش کتابها در هندوستان از مهمترین کتابخانه‌ها به حساب می آید که در طول سال به جز شش روز (البته این سخن خالی از مبالغه نیست) از روزهای مهم مذهبی و ملی که بسته می باشد بقیه روزها از ساعت ۹ صبح تا ۹ شب و در روزهای تعطیل از ساعت ۱۰ تا ساعت ۴/۵ بعد از ظهر تقریباً باز است و کار می کند.

کتابها را علاوه بر دانشجویان و استادان به اعضای خصوصی و دانشجویان لیسانس (خارج از حوزه دانشگاه عثمانیه) نیز امانت می دهند. استادان کالجهای دانشگاه نیز کتابهایی را به طور خصوصی در مقابل گذاشتن ودیعه امانت می گیرند. علاوه بر استادان و دانشجویان، کتابخانه‌ها و اداراتی نیز وجود دارد که کتاب به طور امانت از کتابخانه مرکزی دانشگاه می گیرند. همین طور این سهولت استفاده از کتابخانه در حیدرآباد و هندوستان موجب شده که به کتابخانه‌های کشورهای دیگر نیز کتاب امانت بدهند. ضمناً اگر دانشجویان به کتابی نیاز داشته باشند کتابخانه می تواند آن کتاب را از کتابخانه‌های دیگر امانت بگیرد.

در باره دانشجویان اگر کارمندان کتابخانه شکایت بجا داشته باشند که دانشجویی صفحاتی از کتاب را جدا کرده، آن دانشجو را از استفاده کتابخانه محروم می کنند.

کتابخوانان اکثراً به هنگام خواندن کتاب یادداشت برداری می‌کنند. اکثر دانشجویان دو تا سه ساعت به طور پیوسته مطالعه دارند. ۹۴٪ کتابخوانان به قصد افزایش معلومات کتاب می‌خوانند. کتابداران کتابخانه برای ۸۵٪ مراجعه‌کنندگان کافی است.

در این سخن بین کتابخوانان اختلاف است که آیا کتاب ابزاری مقدس می‌باشد یا صرفاً وسیله‌ای برای گردآوری اطلاعات است. همچنین در مورد زمان تنظیم خواندن و مطالعه بین مطالعه‌کنندگان اختلاف است. اکثر مطالعه‌کنندگان ترجیح می‌دهند که خود کتابها را از قفسه کتابها انتخاب کنند.

در مقابل این گروه، دانشجویان دیگری هستند که شب تا دیر وقت ترجیح می‌دهند مطالعه کنند. دانشجویان فوق‌لیسانس بیشتر یادداشت برداری می‌کنند و بیشترین وقتشان را در کتابخانه می‌گذرانند. این گروه بیشتر صبح و شب را برای خواندن می‌پسندند و کتابی را که می‌خواهند خود جستجو می‌کنند.

حال که معرفی اجمالی کتابخانه، کتابداران و موجودی کتابها و نشریات آن پایان یافت با توجه به در اختیار نبودن فهرست کامل کتابخانه لازم می‌بینم به عناوین چند نسخه خطی معتبر کتابخانه اشاره کنم شاید که خوانندگان را مفید افتد.

نام کتاب	مؤلف	تاریخ
مخزن الاسرار	نظامی گنجوی	(۸۹۶۰)
لیلی و مجنون	نظامی گنجوی	(۸۹۷۶)
غایة البیان فی علم الانسان	عبدالرحیم صفی پور	(۸۱۲۷۳)
مجالس المؤمنین	قاضی نورالله شوشتری	(۸۱۲۰۵)
دیوان وحشی یزدی	وحشی باققی	(۸۱۲۴۲)
دیوان صائب	میرزا محمد علی صائب	(۸۱۲۶۵)
جمع مختصر	وحید تبریزی	(۸۱۲۳۷)
رسالة حدود و قصاص	ملا محمد باقر مجلسی	(۸۱۱۰۳)
اسرار الاولیاء	شیخ فریدالدین گنج شکر	(۸۱۲۳۸)

(۱۰۶۶)	محمد حسین خلف تبریزی	برهان قاطع
(۱۰۰۵)	کاشفی علی بن حسین واعظ	رشحات عین الحیات
(۹۸۳)	عطار نیشابوری	تذکرة الاولیاء
(۹۷۸)	سروری	شرح مثنوی معنوی
(۱۰۵۳)	عماد فقیه	دیوان عماد
(۱۰۷۲)	زین العطار، علی بن الحسین	اختیارات بدیعی
(۸۴۳)	فتاحی نیشابوری	شبستان نکات
(۱۰۸۸)	شادی آبادی	شرح قصاید خاقانی
(۱۲۳۳)	علی رضا شیرازی بن عبدالکریم	تاریخ زندیه
(۱۰۰۷)	اهلی شیرازی	سحر حلال
(۸۴۲)	امیر خسرو دهلوی	دیوان خسرو
(۸۴۲)	ناصر بخاری	دیوان ناصر
(۱۲۰۶)	شیخ محمد سعد	بساتین اللغة

منابع

۱. آصفه زمانی. محققین و منتقدین معروف زبان و ادبیات فارسی هند در قرن بیستم، رایزنی فرهنگی جمهوری اسلامی ایران، دهلی نو، ۱۹۹۳، صص ۱۳۰-۱۳۱.
۲. سید حسین جعفر حلیم. شرح احوال و آثار عبدالرحیم خانخانان، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، اسلام آباد، ۱۳۷۱ ش، ص ۳۲۰.
۳. هادی حسن. مجموعه مقالات، شورای روابط فرهنگی هندوستان، حیدرآباد دکن، ۱۹۵۶، صص ۲۵۲-۲۵۴ (به اختصار).
۴. درباره کتابخانه‌های هندوستان علاوه بر کتابهای شرح احوال و آثار عبدالرحیم خانخانان، صص ۳۱۹-۳۲۲؛ مجموعه مقالات هادی حسن، صص ۲۵۲-۲۵۴؛ محققین و منتقدین...، صص ۱۳۳-۱۳۷ که در بالا مشخصات آنها آمده به منابع زیر رجوع شود:
  - ایرج افشار. «کتابخانه‌های هندوستان»، بیاض سفر، توس، ۱۳۵۴ ش، صص ۲۳۴-۲۳۵.
  - امتیازعلی خان عرشی. «کتابون کاتاج محل» رام پور رضا لائبریری، آجکل، سپتامبر ۱۹۶۷، صص ۲-۶. (اردو)
  - جواد رضوی. «دیباچه‌ای بر کتابخانه موزه سالار جنگ»، ترجمه محمد حسین ساکت، وحید، دوره ۱۱ (۱۳۵۲)، صص ۵۶۸-۵۷۸.
  - حسن‌الدین احمد. جامعه عثمانیه، ادبی ترست حیدرآباد، حیدرآباد، ۱۹۸۸. (اردو)
  - حسن رفیعی. «کتابخانه رضا»، شهاب، س ۴، ش ۲ (ش مسلسل ۱۲، تابستان ۱۳۷۷) صص ۷۵-۷۸
  - شیروانی. «کتابخانه خدابخش». گنجینه نوادر علوم اسلامی، آریانا، ج ۳۰، ش ۱ (۱۳۵۰)، صص ۹۳-۹۵.
  - عبدالعزیز جواهر کلام. بازدید از کتابخانه‌های هندوستان، وزارت فرهنگ، تهران، ۱۳۲۶.
  - علیم اشرف. «نگاهی به کتابخانه مردیال دهلی»، مجله تحقیقات فارسی، مدیر: بلقیس فاطمه حسینی، بخش فارسی دانشگاه دهلی، ۱۹۹۶، صص ۱۶۹-۱۷۸.
  - محمد حیدر اسد. «کتب‌خانه اسکندریه»، آجکل، مئی ۱۹۵۳، صص ۲۲-۲۸. (اردو)

- محمد شبلی نعمانی. کتابخانه اسکندریه، ترجمه محمد تقی فخرداعی گیلانی، تهران، ارمغان، ۱۳۱۵.
- محمد شجاع‌الدین. «عبدالرحیم خانخانان کا کتب‌خانه»، مقالات منتخبه، ش ۱ (۱۹۷۰)، صص ۲۴۳-۲۷۹. (اردو)
- مختارالدین احمد آرزو. «کتب‌خانه مسلم یونیورسٹی علی گڑھ»، آجکل، سپتامبر ۱۹۵۴، صص ۲۳-۲۵. (اردو)
- مهدی خواجه پیری. «کتابخانه‌های لکهنو»، مجله مشکوة، ش ۱۸-۱۹ (بهار و تابستان ۱۳۶۷)، صص ۱۷۲-... و منابع دیگر
- نصیرالدین هاشمی. «کتب‌خانه نواب سالار جنگ کی بعض نایاب اردو قلمی دیوان»، آجکل، جولائی ۱۹۵۸، صص ۵۰-۵۵. (اردو)
۵. مجتبی کرمی. نگاہی به تاریخ حیدرآباد دکن، دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی وزارت امور خارجه، تهران، ۱۳۷۳، ص ۱۱۷.
۶. علاوه بر منابع ذکر شده، بیشتر مطالب نتیجه مشاهده‌ها و گفتگوهای نگارنده این سطور با مسؤولان و کتابداران کتابخانه است.
- شاکره بیگم. «عثمانیه یونیورسٹی لائبریری»، مرقع جامعه عثمانیه، به موقع جشن الماس ۱۹۱۹ تا ۱۹۹۴؛ انجمن طلبای قدیم جامعه عثمانیه، پاکستان (کراچی)، ۱۹۹۴، ص ۱۱۲.
۷. هر «لک» برابر صد هزار (۱۰۰/۰۰۰) است (دایرة‌المعارف فارسی، به سرپرستی غلامحسین مصاحب، جیبی و فرانکلین، تهران، ج ۲، ۱۳۵۶، ذیل: کروور).
۸. شاکره بیگم. «عثمانیه یونیورسٹی لائبریری»، پیشین، ص ۱۱۲.
۹. فوت (= پا) واحد رایج برای طول در کشورهای انگلیسی زبان، معادل ۳۰/۴۸ سانتی‌متر است (دایرة‌المعارف، مصاحب، ج ۲، ذیل: فوت)
۱۰. همان و عظیم قادری. «کتب‌خانه جامعه عثمانیه»، مرقع جامعه عثمانیه، پیشین، ص ۱۰۹.
۱۱. گفتگو با شاکره بیگم نویسنده مقاله «عثمانیه یونیورسٹی لائبریری»، پیشین، همچنین به نقل از مقاله ایشان، ص ۱۱۳.
۱۲. همان، ص ۱۱۲.

۱۳. رضیه اکبر. فهرست مخطوطات کتابخانه دانشگاه عثمانیه (حیدرآباد)، وحید، دوره ۱۱، ش ۴ (تیرماه ۱۳۵۲)، صص ۴۴۴-۴۴۶ و ش ۵، صص ۵۶۲-۵۶۳ و دوره ۱۲، ش ۶ (شهریور ۱۳۵۳) صص ۵۰۶-۵۰۹ و ش ۷ (مهر ۱۳۵۳) صص ۵۹۳-۵۹۸ و دوره ۱۳، ش ۱ (فروردین ۱۳۵۴)، صص ۶۴-۶۷.